

Кенан Алтынкая

ТҮРК МАКАЛДАРЫНЫН КЫСКАЧА ТАРЫХЫ

УДК:371.16.22

Бул макалада түрк макалдарынын кыскача тарыхы каралган.

Элдердин бир жерде жашап калышынын негизинде маданият, каада-салт жана үрп-адат сыяктуу баалуулуктары пайда болгон. Элдин ынтымактуу түрдө жашоолорун улантуусунун себеби – ушул баалуулуктарды күмөнсүз түрдө кийинки муунга өткөрүп берүүсү. Кийинки муунга өткөрүп берүү иши элдик фолклорду дене тили аркылуу аткарылуусунун негизинде ишке ашат. Макалдар да жаш муундарга өткөрүп беришибиз керек болгон баалуулуктардын эң негизгиси болуп саналат. Себеби, макалдар улуттук өзгөчөлүктөрдү, улуттук мүнөздү чагылдырат.

Кандайдыр бир тажрыйбанын терс жыйынтыгын көргөн ата-бабаларыбыз ошол сыяктуу тажрыйбалардан кийинки муунду коруу максатында өз насыяттарын айтып келген. Ата-бабаларыбыздын насыят сөздөрү айтылып жүрүп, бир калыпка кирип, макал болуп калган [9].

Макалдар боюнча түрдүү аныктамалардын окшоштуктары бар экендиги белгилүү. Мисалы, изилдөөчү Аксойдун айтуусуна караганда, макалдар – ата-бабаларыбыздын көп жылдык тажрыйбасына таянган ой-жорумдарын жалпы эреже, көсөмдүк ой-пикир, же насыят катары билинген жана калыпташкан, коом тарабынан кабыл алынган өз алдынча маанилүү сөздөр [1]. Ал эми дагы ир изилдөөчү Эргандын пикири боюнча, макалдар - элибиздин көп жылдардан бери башынан өткөргөн тажрыйбалары жана ой-пикирлери, алардын негизинде пайда болгон, эл тарабынан кабыл алынган, муундан-муунга берилип келген, кээде ким тарабынан айтылгандыгы белгисиз болгон, жаштарга жол көрсөткүч катары маанилүү болгон, аз сөз менен эбегейсиз чоң маанини ичине камтыган маданий элемент болуп саналат [5].

Түрк макалдарында сүйүү, ак көңүлдүүлүк, билим жана тарбия, жардамдашуу, колдоо, достук, түрк коомчулугунун жалпы мүнөзү, ишеними, адеп-ахлагы, эстетикасы, ой-жүгүртүү дүйнөсү катылган. Ошондуктан макалдар – улуттук бардыктын, улуттук жашоонун, улуттук маданияттын, улуттук ишенимдердин, кыскача айтканда, улуттук баалуулуктардын чагылдырылышы.

Азыркы учурда макалдар жыйнактарынын эң эскилери байыркы Египетке (б.з.ч. III-I кк) таандык. Өзгөчө Сумерлер (б.з.ч. IV- I кк) да макалдарга маани бергендигин мык менен жазылган жазууларында орун алган макалдар далилдеп турат. Түрк тилиндеги макал түшүнүгүнүн этимологиясын изилдөөнүн негизинде, Диванү Лүгати-ат Түрк деген китепте арап тилинде «месел» жана түрк тилинде «сав» (сөз, кеп, аргумент) деген сөз менен берилген [8].

Түрк тилиндеги эң эски макалдар түрк тили жана маданият тарыхынын алгачкы жазуу түрүндөгү документи болуп саналган Орхун Абидилеринде (VIII к) да орун алган. Орхун Абидилеринден кийинки бай булак катары билинген Махмуд Кашгаринин Диванү Лүгати-ат Түрк (1072-1074) аттуу эмгегинде да орун алган [8].

Айрыкча түрк маданиятынын оозеки булагы болуп саналган «Деде Коркут Окуялары» жана элдик акындарыбыздын чыгармаларында өтмүштөн күнүбүзгө чейин колдонулуп келген макалдарды жолуктурууга болот.

Орхун Абидилеринде эң эски деп айтууга мүмкүн болгон 3 макал бар: түрк мамлекеттеринин көпчүлүгүндө колдонулуп келген бир макалды Орхун жазууларында «Торук букалы семиз букалы ырагда бунгсер, семиз бука, торук бука тейин билмез» (Арык жана семиз букалар алыста тебишсе, кайсынысы семиз, кайсынысы арык экендиги билинбейт) [4] деп берилген.

Экинчиси, *Түрк будун токуркак сен. Ачсык тосык өмес сен. Бир тодсар ачсык өмөссен.* (Түрк эли, токтуктун кадырын билбейсин. Ач болуу, ток болууну ойлонбойсун. Бир жолу тоюп алсаң, ачтыкты ойлонбойсун) [4].

Үчүнчүсү болсо, *Юйка эркли тупулгалы учуз эрмиш, йинчге эрклиг үзгели учуз. Юйка калынболсар тупулгулук алп эрмиш Йинчге йогун болсар үзгүлүк алп эрмиш* (Жупка деп айтуу оңой экен, жука болгон нерсени сындыруу оңой экен. Жупка калың болсо, тешилиши кыйын экен, жука калың болсо тешилиш кыйын экен) [6].

Диванү Лүгати-ат Түрк китебинде 291 макал орун алган. Изилдөөчү Биртек [2] Диванү Лүгати-ат Түрк китебиндеги 291 макалды темаларына жараша топторго бөлүштүргөн. Бирок изилдөөчү Ой (1972) фразеологизм деп эсептелгендерди жана кайталанган макалдарды алып салуу менен 262 макалды алфавиттик иретке салган.

Диванү Лүгати-ат Түрк китебинде *‘Кош кылыч кынка сыгмаз’* (Жуп кылыч бир кутуга батпайт) [4] сыяктуу мисалдар менен тарыхыбызды байыркы замандардан күнүбүзгө чейин улантып келүүдө.

Диванү Лүгати-ат Түрк китебиндеги 60 жакын макал кээ бир тил өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, азыркы учурда да мааниси боюнча ошондой эле колдонулууда:

Даг дага кавушмаз, инсан инсана кавушур. (Таг тага кафышмаз, киши кишигга кафышыр.)

Бабасы экиш элма йесе, оглунун диши камашыр. (Атасы ажы алма йиса оглынын тиши камар.)

Ахмак мисафир, эв сахибини агырлар. (Эндик ума эвлигни агырлар.)

Ач не йемез, ток не демез. (Ач не йимес, ток не тимас.)

Атабегүл Хакайык китебиндеги макалдар Кутагду Билиг китебиндеги макалдарга салыш-

тырмалуу дагы да ачык жана түшүнүктүү. Йүкнеки аттуу изилдөөчү Атабетүл Хакайык жөнүндө: «Көргөндөр жана окугандар колдонуусу үчүн китепти сейрек сөздөр менен кооздодум» деп айткан [7].

- *Билиг бирле булнур саадет йолы.* (Саадет йолу билги иле булнур.)

- *Билиглиг билигсиз качан тенг болур.* (Биленле билмейен насыл денк олур./ Биленле билмейен бир олмаз.)

- *Эрен көрки акл ол.* (Инсанын зийнети акылдыр. / Акыл кишие сермаедир.)

Макалдарды үйрөнгөн адамдар миңдеген адамдардын ойлонуу күчүнүн, жөндөмдүгүнүн негизинде пайда болгон насыяттарды үйрөнөт. Ата-бабаларыбыздын көп кылымдар бою уланып келген тажрыйбаларынан пайдаланышкан болот.

Бир макалда: «Улуу сөздү укпаган, уктап калат» (Улу сөзү динлемейен уйуйа калыр) деп айтылат.

Чындыгында да ушундай даяр ойлонуу күчүнөн, жөндөмдүүлүктөн пайдаланбаган, ата-

бабаларыбыздын тажрыйбаларына маани бербеген адам көптөгөн кыйынчылыктарга дуушар болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

- 1- Aksoy, Ömer Asım (1991), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 4. Baskı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.s:37
- 2- Birtek, F. (1944). *Divan-ıLügat-it Türk”tenDerlemeler En Eski Türk Sözlükleri*.Ankara: Alâeddin Kırâl Basımevi
- 3- Boratav, P. N. (2000). *Yüz Soruda Halk Edebiyatı*(10. baskı). İstanbul: GerçekYayınevi, s:151
- 4- ELÇİN, Şükrü(1998) Halk Edebiyatına Giriş, Ankara: Akçağ Yayınları, s:633- 637
- 5- Ergin Güngör, N., 1999, “Türk Atasözleri ve Deyimlerinde Aile ve Akrabalık Anlayışı”, Uluslararası III. Türk Kültürü Kongresi (25-29 Eylül 1999), Cilt: II, Ankara.
- 6- Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*(25. baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s: 5, 68,
- 7- Oy, A. (1972). *Tarih Boyunca Tür Atasözleri*(1. baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s 157.
- 8- Sağlam, Musa Yaşar (2004), Atasözleri-Kaybolan Kültür Mirasımız, 1. Baskı Ankara: Ürün Yayınları s:13-14
- 9- Soykut, İsmail Hilmi (1974); *Türk Atalar Sözü Hazinesi*, Ülker Yayınları, İstanbul, s: 35.

Рецензент: филол.и.д., профессор Байгазиев С.Б.